

İradə Elman qızı Bədəlova
Aybəniz Mahmud qızı Həsənova²¹
TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI
(İngilis və Fransız dilləri materialları əsasında)

Giriş. Tərcümə dil əlaqələri prosesinin məhsulu olub hər bi dilin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən dövründə meydana çıxmışdır. Dil vahidlərinin nominasiya və ya adlandırma vasitəsi kimi çıxış etmiş, dil və nitq isə ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsan əşya və predmetlərə, ümumiyyətlə, hər şeyə ad verməyə çalışmışdır. Adlandırmağa ehtiyacı olan əşya formasından asılı olmayaraq təmas prosesində meydana çıxmışdır. Adlandırmanın ilkin vacib şərti fərqləndirmə mahiyyəti daşmışdır. Hər bir adlandırma üçün müvafiq dil vasitələrini kodlaşdırma və dekodlaşdırma vasitələrindən istifadə etmişdir. İki müxtəlif dildə eyni predmet adının fərqli kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması həmin predmet bildiren vahidlərin qarşılaşdırmağa əsas vermişdir. L.P.Krisin yazır: “Beləliklə, dil əlaqələri prosesində adın bir dildən digərinə transformasiyası hadisəsi baş vermişdir. Bu proses, təbii ki, iki dil materialı üzrə getmişdir. Hər iki dilin daşıyıcılarına məlum olan əşya və predmet adlarının transformasiyası adları qarşılaşdırma kimi özünü göstərmişdir. Məsələn, хлеб-çörək, дерево-ağac, камень-daş və s. Fərqli dillərin daşıyıcılarından birinə məlum olan, digərinə məlum olmayan predmetlərdə nominasiya birtərəfli səciyyə daşmışdır” (1, s. 153). Əşyanın adı bir dildə olduğu halda, başqa bir dildə olmamışdır. Belə hallarda predmet və onun adı bir yerdə alınmışdır. Tarixi inkişafın ilk dövrlərində bu tipli sözlər, sonralar terminlərlə ifadə olunan anlayışları qavrama və mənimsəmə nəticəsində təzahür etmişdir. Təbii ki, yalnız əşya və predmetlərin, anlayışların adlarını bilmək ünsiyyət üçün yetərli olmamışdır. Dil vahidləri müəyyən qanunauyğunluq əsasında birləşərək və ya əlaqələnərək bitmiş fikri ifadə edən daha böyük dil vahidini formalaşdırmışdır. Ənənəvi dilçilikdə bu əsas vahid cümlə adlandırılmışdır. Cümlə informasiyanın bitmiş şəkildə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Əsas hissə: Bir dildə deyil, daha artıq dildə ünsiyyət saxlamaq tələbi ayrı-ayrı etnosların müxtəlif iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələri prosesinin məhsuludur. İnsanların qida, ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədləri onların yaşayış məskənlərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulyerici amil olmuşdur. Dil əlaqələri ünsiyyət prosesində dilin maddiləşən hissələrini başa düşmək, qavramaq zərurətini formalaşdırmışdır. Eyni dilin daşıyıcıları bir dilin vasitələrindən istifadə etmişdir. Başqa dil daşıyıcıları ilə əlaqələr informasiyanın bu dillərin hər hansı birindən digərinə transformasiyası, köçürülməsi zəminində getmişdir. Beləliklə, sonralar tərcümə adlandırılan, mahiyyətcə bir dil materialının digər dil materialı ilə əvəzəlmə prosesi baş vermişdir. Bu prosesin kökü çox qədimdədir. Elm isə tərcüməni, tərcümə prosesini, onun ünsür və elementlərini, növ və üsullarını çox-çox sonralar öyrənməyə başlamışdır.

Müasir tərcüməşünaslıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Tərcüməşünaslıq ümumfiloloji istiqamət kimi formalaşmış, uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində öyrənilmiş elm sahəsidir. Tərcümə nəzəriyyəsi xüsusi linqvistik elm kimi ötən əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Buna baxmayaraq indiyədək bir çox dilçilər, hətta tərcümənin fundamental problemləri ilə məşğul olanlar belə onun müstəqil linqvistik elm olmasına bir qədər şübhə ilə yanaşırlar. E.Allahverdiyeva tərcüməşünaslıq elmi və onun tərkib hissələrindən bəhs edərkən tərcümə probleminə daha bir çox tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O. XX əsrin ikinci yarısına qədər tərcümə ilə bağlı yazılmış əsərlərdə tərcümənin elm, yaxud bu və ya digər elmin tərkibində ayrıca istiqamət olması barədə konkret fikrin olmadığını göstərmişdir.

A.Reformatiskinin ötən əsrin 50-ci illərində irəli sürdüüyü müddəaya görə, tərcümə nəzəriyyəsi müstəqil sahə deyil, bu nəzəriyyə müxtəlif elmlərə xidmət edir. Təbii ki, bu fikirlərin deyildiyi vaxtdan yarım əsrdən çox bir müddət keçmişdir. Ötən dövrdə tədqiqatçılar tərcümənin hansı sahəyə aid olması məsələsinə dönə-dönə qayıtmışlar. Şübhəsiz ki, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər saldıqda belə bu barədə olan əsas elmi fikirləri ortaya qoymaq, onlara münasibət bildirmək lazım gəlir (2, s. 54-58). V.Komissarov tərcümənin dillə daha çox bağlı olduğunu ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, tərcümənin əsas çətinlikləri dillərin xüsusiyyətləri və onların situasiyasını ifadə etmək üsulları ilə əlaqədardır. İnsanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə tərcümə vacibdir. Dil amilləri tərcümə üçün maneələr yaratdığı kimi, bu maneələri dəf etmək vasitələrini də verir. Hər bir dil quruluş və istifadə edilmək baxımından özünəməxsusluğa malikdir. Lakin dillərin əsasında eyni prinsiplər durur. Deməli, tərcümə prosesində dillərin uyğunluq xüsusiyyətlərini axtarmaq vacibdir.

Bir çox tədqiqatçılar ötən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərini araşdırmaqla bağlı tədqiqatlar aparmışlar. B.N.Aristov, İ.R.Qalperin, A.Deyç, E.O.Kari, İ.V.Kaşkin, B.A.Larin, Y.D.Levin, İ.İ.Revzin, V.Y.Rozensveyq, Y.İ.Retsker, V.Rossels, L.N.Sobolev, A.V.Fyodorov, Y.Q.Etkind və başqalarının işlərində qeyd olunan məsələlər bu və ya digər səviyyədə işıqlandırılmışdır. Aydın ki, tərcüməşünaslığın əsas və ilkin anlayışları da birinci növbədə bu işlərdə müzakirə, müqayisə və təhlil obyekt olmuşdur. Bununla belə, tərcüməşünaslıq məsələlərinin kifayət qədər həllini tapmaması yenə də üzde olmuşdur. Dilçi alimlər haqlı olaraq yazırlar ki, “Tərcümə nəzəriyyəsi ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Tərcümənin linqvistik təhlilə cəlb edən Con R.Fyors dilin metadil funksiyası üzərində dayanır. Bu halda başqa dildə olan məlumat obyekt dilin vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Obyekt dil mənəbə dildəki vasitələrə malik olmadıqda izah və şərhələrə müraciət edir” (3, s. 213).

²¹ Azərbaycan Texniki Universiteti, Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

Otto Kade tərcüməni işarələr arası münasibət əsasında öyrənməyi vacib sayaraq yazmışdır: “Tərcümə haqqında elm tətbiqi dilçilik sahəsinə aiddir. Hər bir elmdə olduğu kimi, bu sahə də müxtəlif elmlərdən faydalana bilər”.

V.Komissarov tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsini yaratmaqla bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Onun qənaətinə əsasən, “tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı-nitq fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğul olur. Bu fəaliyyətin həm nəticəsi, həm də onu təyin edən amillər müşahidə və təhlil olunur. Hər bir real prosesin öyrənilməsi mümkün olduğu qədər də zəruridir”. Tərcümənin elmi mənsubluq məsələsi barədə sonralar da kifayət qədər çox danışılmışdır. Bu məsələ L.K.Laısev, A.Lilova, Z.D.Lvovskaya, P.İ.Kopanyev, R.Katarina, C.K.Kertford, A.D.Şveysər və başqalarının monoqrafiyalarında da ortaya qoyulmuşdur.

Tərcüməşünaslıqla məşğul olmuş Azərbaycan tədqiqatçılarından B.Tahirbəyov yazmışdır ki, “Tərcümə haqqında elm hansısa bir sahənin tərkib hissəsi deyil, müstəqil bir elmdir. Onun problematikasının tədqiqi göstərir ki, tərcüməşünaslığın obyektini mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır. Bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarılar aparılır. Əgər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, estetika, məşin tərcüməsi və ya başqa elmlər bu günədək tərcümə fəaliyyəti faktlarını və kateqoriyalarını öz daxilində izah edir və öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilərsə, bundan sonra bu kateqoriya və ehtiyacları tərcümə elminin prizmasından baxılmalıdır”.

Təbii ki, tərcüməşünaslığın elmi mənsubluğundan daha əhəmiyyətli olan məsələ müxtəlif sahə, xüsusən fərqli funksional üslublara aid materialların tərcüməsinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi idi. Tərcüməşünaslığın tədqiq tarixini təhlilə cəlb etdikdə qeyd edilən istiqamətlərdə araşdırmaların sürətlə artdığını görürük.

Hər şeydən əvvəl, tərcümə nəzəriyyəsinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlmişdir. A.Lilova tərcümə nəzəriyyəsinə aşağıdakı tərkib hissələrinə ayırmışdır: ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə nəzəriyyəsi, elmi tərcümə nəzəriyyəsi, ictimai-siyasi tərcümə nəzəriyyəsi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bölgünü, demək olar ki, funksional üslublar üzrə aparmışdır. “Tərcümə dilin öyrənilməsində başlıca vasitələrdən biridir. Tərcümə dedikdə hər şeydən əvvəl, iki başlıca məment nəzərdə tutulur: a) tərcümə olunacaq fikrin tam başa düşülməsi; b) başa düşülən adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması” (4, s. 116).

Bu iki məmentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikir, semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir, bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ümumiyyətlə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da dilin öyrənilməsindəki prinsiplərdən biri olan şüurluluq prinsipinə cavab verir. İngilis və Azərbaycan dilləri öz quruluşuna görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Elə buna görədir ki, ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra qrammatik çətinliklərə təsadüf olunur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq işini asanlaşdırmaq üçün İngilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı bəzi mühüm fərqləri bilmək və bunları tərcümə zamanı nəzərə almaq lazımdır. Müasir ingilis dilində sözdəyişdirici şəkildələr olduqca azdır. Belə bir xüsusiyyət özünü onda göstərir ki, bu dildə ismin və bəzi əvəzlilərin yalnız iki halı vardır. Sifət, say, məsdər isə əsla hal şəkilçisi qəbul etmir. İngilis dilində sözdəyişdirici şəkildələrin azlığı feil kateqoriyalarında da özünü göstərir. Məsələn: *Present indefinite* zamanda feil yalnız üçüncü şəxsin tək üçün şəkildə (səs) qəbul etdiyi halda, qalan şəxslər üçün hər bir şəkildə qəbul etmir (*he; she; it works; I nov we they work*). İngilis dilindən tamamilə fərqli olaraq Azərbaycan dili sözdəyişdirici şəkildələrlə son dərəcə zəngindir. Məlum olduğu kimi, bu dildə ismin altı halı vardır ki, bunlardan beşi şəkildəyə malikdir. Azərbaycan dilində sifət, say, məsdər və bütün əvəzlilərdə isim kimi hallanır. Azərbaycan dilində feilin zaman, şəxs və növ kateqoriyaları da şəkildələr vasitəsilə formalaşır (*yazıram, yazdım, yazırsınız, yazılacaq*).

Nəticə. İngilis dilinə xas olan başlıca xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlər arasındakı əlaqələri ifadə etmək üçün sözlərdən geniş istifadə olunur. Bu xüsusiyyət ingilis dilində sözdəyişdirici şəkildələrin azlığı üzündən irəli gəlir. Azərbaycan dilində isə sözlərlə yoxdur. İngilis dilindəki sözlərinin daşdığı vəzifəni Azərbaycan dilində əsasən sözdəyişdirici şəkildələr və qoşmalar ifadə edir.

İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də bu dildə söz sırasının nisbətən sabit olmasıdır. Bu o, deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən yeri var. Mövcud söz sırasının dəyişməsilə cümlənin ümumi mənası həmişə dəyişdirilir (*bəzi hallardan başqa*). Azərbaycan dilində söz sırasının dəyişməsilə eyni mənalı cümlənin müxtəlif variantları yaranır (*Mən kitabı aldım, kitabı mən aldım və s.*). Fransız dilində tərcümə prosesində feilə və ya ismə aid olmasından asılıdır. Düşüncəni ifadə edən feillə (*mediten penser, reflechir, rever, songer*) obyekt tamamlıq a', nadir hallarda sur istisna *mediten* felidir ki, bu fel heç vaxt a' sözlənsü ilə işlənmir və ya sözlənsüz daxil edilir. Məsələn: – *A quoi pensait-elle en soupirant? – Il pensait sur elle, sur lui. la dame parlait d'amour et pensait mariage.*

Düşüncə ifadə edən isimlə (*idee, meditation, pensee, reflexion, reverie, songer*) obyekt tamamlıq sur, nadir hallarda a' *propos de* sözlənsü ilə daxil edilir: – *Au retour, sa meditation sur Française devint plus sombre. – Toutes ces reflexions a propos d'un autre le ramenaient en verite a lui-mersi. – De nouveau, la pensee de la guerre civile occupa integralement sa conscience.*

Xəbərdar olma, bilmə və s. mənalı feillərlə (*s'apercevoir, se douter, etre countre, courant, se rendre comte, savoir*), isimlərlə (*competence, connaissance, conscience, entendement, erudition, experience, idee, intelligence, notion, science*) və s. Sifətlərlə (*averti, avise, cole, consient, convaincu, familier, terre, ignorant, instruit*) olunur.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., «Наука», 1968, с. 153.
2. Reformatzki A. Мастерство перевода. М., 1962, 1963, 1968, М., с. 54-58.
3. «Словарь иностранных слов». Изд. Ф.Н.Троггауз, И.А.Ефрон. с. 213.
4. Bəşirov M., Xocayev O. Azərbaycan dilindən rus dilinə və əksinə tərcümənin nəzəriyyəsi və praktikası. Bakı: Maarif, 1989, s. 116.

Açar sözlər: feil, feili sifətlər, feilin şəxslı forması, feilin şəxssız forması, termin

Ключевые слова: глагол, причастия, личные формы глагола, безлибные форбы глагола, термин

Key words: verb, participles in the English language, finite forms of the verb, term

Summary

The which French language belongs to analytical languages the preposition are theone of the main areas for learning language. They are different for the function. According to their using ties the prepositions are divided into some groups: time, place, space, price, value, mediation, measure, object. Using of preposition which have main functions in sentence structure is connected with the gender and connected with the gender and quantity of noun. This area is investigated by linguists. The prepositions are difficult topics, so the place of using prepositions are sometimes debatable. That`s why it is important to apply to prepositions.

Резюме

В статье “Функциональные особенности предлогов со значением объекта и бесконтактного направления во французком языке рассматривается вопрос со изучении роли предлогов в группах аналитических языков, в том числе на французском. Разные по выполняемым функциям предлоги употребляются по грамматическим связям, которые делятся на следующие виды: предлоги месте времени, пространство, стоимости и оценочности, посредственности, объекта и др. Предлоги также играют особую роль в построении предложении и выражают род, число в имён существительных.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova